

МИТОЛОШКИ ЗБОРНИК 47

ЦЕНТАР ЗА МИТОЛОШКЕ СТУДИЈЕ СРБИЈЕ

РАЧА
2023

ISSN 1450-9792

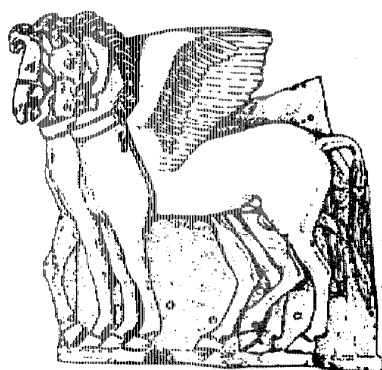
MYTHOLOGY COLLECTION 47

CENTRE FOR MYTHOLOGICAL STUDIES OF SERBIA

RAČA
2023

II

ЦЕНТАР ЗА МИТОЛОШКЕ СТУДИЈЕ СРБИЈЕ

Уредник
ПРОФ. ДР МАРКО АТЛАГИЋ

МИТОЛОШКИ ЗБОРНИК 47

ISSN 1450-9792

Издавач:

ЦЕНТАР ЗА МИТОЛОШКЕ СТУДИЈЕ СРБИЈЕ — РАЧА
ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА ПАНЧЕВО

За издавача:

ЖИВОЈИН АНДРЕЈИЋ
ДЕЈАН БОСНИЋ

Уредник:

ПРОФ. ДР МАРКО АТЛАГИЋ

Приређивач:

ЖИВОЈИН АНДРЕЈИЋ

Редакција:

Академик Злата Бојовић (Београд), Академик Wolfgang Rohrbach (Беч – Аустрија), др Димитрис Вогиацис (Атина – Грчка), проф. др Марко Атлагић (Косовска Митровица), проф. др Радмило Петровић (Косовска Митровица), проф. Љиљана Бјелица (Рим – Сарајево), др Димитар Атанасов (Софија), др Милош Луковић (Београд), проф. др Бошко Сувајдић (Београд), др Ивица Тодоровић (Београд), доц. др Вера Јовановић (Крагујевац), доц. др Стефан Анчев (Велико Трново – Бугарска), др Кристијан Јерић (Београд - Сомбор), Живојин Андрејић (Рача), проф. др Александра Костић (Београд - Косовска Митровица)

Тираж: 300

Штампа: Невен Земун

ISBN 978-86-80684-31-4

Чланци се објављују и дистрибуирају у складу са лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY NC 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Радови објављени у овом часопису се не хонораришу. Оцене изнете у чланцима лични су ставови аутора засновани на њиховим истраживањима и не изражавају мишљење Редакције нити установе у којој су аутори запослени.

НАУЧНИ СКУП

ПРОФ. ДР БРАНКО ГАВЕЛА

Панчево,
10. новембар 2023.

ГРАДСКА
БИБЛИОТЕКА
ПАНЧЕВО

Приредио
ЖИВОЈИН АНДРЕЈИЋ

CENTRE FOR THE MYTHOLOGICAL STUDIES

PROF. BRANKO GAVELA

Rača
2023

VII

САДРЖАЈ

Биобиблиографија археолога проф. др Бранка Гавеле 1
ЖИВОЈИН Р. АНДРЕЈИЋ

УЗДАРЈЕ

Ti is kalos Džavelas (Шта је лепота Гавела) 13
РАДМИЛО Д. ПЕТРОВИЋ

Ране праисторијске културе централне Србије и археолог Бранко Гавела..... 17
ЖИВОЈИН Р. АНДРЕЈИЋ

Илирски шлемови као основ за датацију од VI до IV века пре наше ере 35
РАДМИЛО Д. ПЕТРОВИЋ

Археолошка топографија утврђења у окружју Сталаћке клисуре..... 51
ДУШАН С. РАШКОВИЋ

Биоштанска бања и Врутци – топоними и археолошки налази
као сведочанство континуитета коришћења лековитих извора..... 69
ЉУБИША Б. ВАСИЉЕВИЋ

Анона милитарис (*Annona militaris*) и радионице оружја (*fabricae*)
у унутрашњости провинција Мезија прима и Дарданија 77
НЕВОЈША Д. БОКИЋ, ЗОРАН А. АНТОНИЈЕВИЋ

ЧАСТОДАРЈЕ

Некадашње српске средњовековне жупе и потоње угарске жупаније
на тлу данашње покрајине Војводине 103
ЖИВОЈИН Р. АНДРЕЈИЋ

Руски племић о боравку на нашем тлу у вријеме Бечког рата 133
МИЛОРАД П. РАДУСИРОВИЋ

Прилог историји болница у Панчеву 145
МИЛОШ З. ТОШИЋ

Дејства српске ваздухопловне команде над Банатом 1915. године	159
НЕБОЈША Д. БОКИЋ, БРАНКО И. НАДОВЕЗА	
Оборени савезнички авиони у Банату у Другом светском рату	183
МИЛОШ Ј. БОЈАНИЋ	
Украјина у југословенској периодици између два рата	193
БРАНКО И. НАДОВЕЗА	
Хронолошка реконструкција географских локација и назива главних насеља у Поречком крају у североисточној Србији	203
НЕНАД З. РАДАКОВИЋ	
Астрални свет у роману Монах Калист Миливоја М. Јовановића.....	235
МИЛОШ Р. МИЛОВАНОВИЋ	
Народна ношња Пусте Реке.....	261
ИГЊАТИЈЕ У. БОРЂЕВИЋ	
Упутство за ауторе.....	273

АНОНА МИЛИТАРИС (ANNONA MILITARIS)
И РАДИОНИЦЕ ОРУЖЈА (FABRICAЕ)
У УНУТРАШЊОСТИ ПРОВИНЦИЈА
МЕЗИЈА ПРИМА И ДАРДАНИЈА

НЕБОЈША Д. ЂОКИЋ¹
Српски научни центар, Београд

ЗОРАН А. АНТОНИЈЕВИЋ
Српски научни центар, Београд

Сажетак. У раду је дата историја развоја аноне милитарис у Риму као и утицај војног фактора на њен развој. Такође је дат и развој радионица за израду оружја и околота у римској војсци. Посебна пажња је дата распореду објеката за смештај аноне милитарис у складу са распоредом римских трупа у позној антици на простору данашње Србије.

Кључне речи: Анона милитарис, *Annona militaris*, радионице оружја, *fabricae*, Мезија прима, Дарданија, Рим, римска војска.

---

¹ Рад је примљен 2. септембра 2023, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Центра за митолошке студије Србије одржаном 15. октобра 2023.

О анони милитарис на нашим просторима је већ више пута писано.² На жалост, премда су аутори дали добар преглед археолошких локалитета везаних за анону због слабог познавања војне проблематике нису успели да дају потпуно и тачно тумачење, осим ретких изузетака. Посебан проблем је што се анона везује са позно римском војском која је код нас готово табу тема.

Сваком војном историчару који се бави периодом пре појаве железница јасно је да је главни ограничавајући фактор при извођењу ратних операција била логистика тј снабдевање војске храном и то не само за људе већ и за стоку. Само што није само храна била проблем. Рецимо, огромној већини историчара није јасно зашто је средњовековно племство било дужно да ратује са сопственим коњем само три месеца а ако је био дужан да ратује дуже онда је краљ тј владар био обавезан да му обезбеди новог коња. Разлог је у томе што је тадашњи „ратни” потков јахаћих коња трајао само око 45 дана а било је могуће само два пута узастопце потковати коња и затим се морала правити пауза до следеће године. Дакле, јахаћи коњ се могао користити само око 90 дана у години. Али вратимо се нашој теми. Да погледамо основна правила стратегије на које је директно утицала војна логистика а која се нису мењала (или бар не озбиљније) од праисторије до Првог светског рата.

Под елементима стратегије треба разумети све оне чи њенице које утичу на припрему, стварање и остваривање стратегијских идеја. Комбинација ових разноврсних елемената у извесном моменту сачињава стратегијску-ратну ситуацију. Ови су елементи многобројни, али се могу груписањем свести на ова четири основна елемента: војска, земљиште, време и случај.

Елеменат војска. Војску сачињава жива снага људство и разна жива и материјална средства. Од свих елемената са којима командовање мора да води рачуна приликом припреме, стварања и остваривања стратегијских идеја, војска и то како сопствена тако и непријатељска са свима својим материјалним, интелектуалним моралним особинама, неоспорно долази на прво место. Ово је јасно по себи, пошто се једино војском може постићи стратегијски ратни циљ: уништити непријатељску војску или је онеспособити за даљу акцију. Другим речима војсковођа тј командовање ствара идеју, а војска је остварује. Према томе, војска сачињава најважнији елеменат стратегије.

У историји ратне вештине било је периода када је војска, као елеменат стратегије, била потцењивана и стављана на друго место, а пре ње се истицали други елементи као на пример: земљиште³ или фортификација и веза са позади-

2 Нарочито је интересантно за нас запажање Е. Ризоса које захтева посебан рад. Видети: Rizos 2015: 299. Преглед центара за прикупљање хране које можемо повезати са аноном на нашим просторима најбоље је дат у Rizos 2013: 659–696. Треба нагласити да је Ризос један од ретких аутора који обраћа пажњу на војни аспект проблема и правилно га тумачи. У споменутих радовима видети за старију литературу.

3 Ерцхерцог Карло.

ном војске⁴ и т. д. Кад год је овако рађено, увек се грешило и то су били периоди времена када је ратна вештина била у опадању. Међу тим, у периодима цветања ратне вештине, за време Александра Македонског, Ханибала, Цезара, Фридриха Великог и Наполеона, војска, као елеменат стратегије, истицана је увек на првome сто у односу на остале елементе стратегије. Само што ово правило важи када главна претња долази од непријатељске организоване војне силе али то није увек случај. Управо је то био случај на Балкану током највећег дела римске владавине када основну претњу није предтсављала организована непријатељска војна сила већ мање или веће банде било на сопственој територији било оне које су повремено упадале преко границе. У складу са претњом и римска војска се на овој територији а и уопште широм царства прилагођавала основној претњи. Оцењујући те реформе категоријама Наполеона или Клаузевица реч је о декаденцији али то, као што ћемо даље видети то ипак није био случај.

Елеменат земљиште. Елеменат земљиште у стратегији треба схватити у ширем смислу и под њим подразумевати: географски положај своје и непријатељске земље, климатске прилике, просторност и облик државне територије. облик граничне линије и топографски створ државних граница, створ морских обала, природан створ, обрађеност, насељеност, проходност у унутрашњост земље, као и развитак путне мреже. Земљиште као елеменат стратегије утиче на јачину и дејство војске у позитивном или негативном смислу, т. ј. оно или помаже акцију војске или јој одмаже, мењајући на тај начин узајамни однос двеју противничких снага у погледу надмоћности. Војна историја даје нам многобројне примере, где су географски елементи (т. ј. земљиште) играли врло велики утицај на дејство и живот војске и вођење ратних операција. Али, треба увек имати на уму да је земљиште, као елеменат, подређен елементу војске, те да се не падне у заблуду, да се земљиште истакне изнад војске, као што је био случај са ерц-херцогом Карлом.

Елеменат време. Време је такође један врло важан елеменат стратегије, јер је од великог утицаја на извођење стратегијских операција. При овоме, треба разликовати време као размак између појединих догађаја или као пређени простор, и време као атмосферску појаву (суво, кишно, снежно, магловито, топло, хладно) или најзад као доба дана (дан, ноћ) и доба године (пролеће, лето, јесен, зима). Време као простор мора да служи као основа свима прорачунима приликом састављања ратних и операцијских планова, а време као физичко-атмосферска појава олакшава или отежава извођење самих операција. С тога се овоме елементу мора поклонити пуна пажња.

4 Као што је то било за време Вобана и у доба магацинског издржавања војске

Елеменат случај. Овај елеменат сачињава све оно што се измиче прорачуну војсковође дакле све оно што је ван његове моћи, и у опште ван његове власти. Због тога, случајни елеменат игра врло важну улогу приликом извођења стратегијских операција, јер може често пута пореметити и најгенијалније планове војсковођа. Фридрих Велики дао је овом елементу пуно признања, назвавши га „Његово Величанство случај”, хтевши тиме означити да је само случај ван његове моћи, т. ј. изнад њега. Случај може наступити обично дејством стратегијских елемената који су променљиве природе, као што су: психичке и моралне особине војсковође и војске а по некад и физичке особине (изненадна болест код војсковође, или изненадна епидемија код војске); даље: намера и воља непријатељева, нагле и непредвиђене промене у земљишту (изливи река, покварени мостови т. д.), а нарочито време као атмосферска појава (изненадна олуја, провала облака и т. д.).

Као што се види, случајни елеменат је моћан фактор, о коме се мора водити рачуна у стратегијским комбинацијама, те ће увиђавни и предострожни војсковођа предузети све мере које су му у власти да се утицај овог елемента сведе на најмању меру, ако се већ не може сасвим отклонити. Наполеон је о овоме водио нарочитог рачуна и овако се о томе изразио: „Свака стратегијска операција добро је припремљена, ако је са 3/4 прорачуната – предвиђена, а 1/4 је остављена случајностима”.⁵

Комбинација ова четири основна елемента: војске, земљишта, времена и случаја сачињава стратегијску ситуацију извесног момента. Према томе, војсковођа, пре но што донесе извесну одлуку и састави операцијски план, мора претходно темељно да проучи ситуацију, т. ј. да проучи прва три елемента: војску, земљиште и време, а што се тиче четвртог елемента случаја, остаје му једино да чини све могуће претпоставке – хипотезе, које би могле наступити, и да за сваку од тих евентуалности припреми унапред решење, како га догађаји не би изненадили, или, ако већ и наступи какав непредвиђени случај, онда како би се у њему могао што држе и што лакше наћи. Једино поступајући овако, војсковођа припрема себи највеће изгледе на успех, а неуспех и ризик своди на најмању меру.

Под географским елементима у Стратегији треба разумети све оно што се односи на земљиште: географски положај, облик и величину земљишне просторије, физички (орографски и хидрографски) створ земљишта, климатске прилике, природно богатство, култивисаност, насељеност, стање саобраћајних средстава итд.

Пошто се целокупно деловање војске у антици и средњем веку изводило по земљишту (подразумевајући ту и море), и пошто земљиште служи као подлога свакој стратегијској радњи, то је појамно да између географских елемената и

5 Раденковић 1922: 33

стратегијских операција мора постојати тесна и нераздвојна веза. Та веза између географских елемената и стратегијских радњи и узрок је што су у стратегији и војној географији усвојени и устаљени нарочити заједнички стратегијско-географски називи за оне географске елементе који су у тесној вези са радом војске. Ти су називи:

Ратиште. Под ратиштем се, данас, подразумева целокупна просторија на којој могу оперисати војске зараћених страна и са које се војске снабдевају потребама за живот и сред ствима за вођење рата. Према томе, ратиште обухвата целокупне државне територије зараћених страна; границе су му неутралне државе и неутрална мора. Пред почетак операције свака војска има, као своје посебно ратиште, своју државну област, па се ова у току операција проширује или сужава, према томе да ли операције успевају или не. У антици и средњем веку су ратишта обухватала много мање просторије, само поједине делове државних територија, и то оне делове на којима су вођене операције и са којих су се могле довлачити потребе за војску, које су тада биле малобројне, а пошто су транспортна средства била примитивна (животињска вуча) то се потребе нису могле довлачити са великих даљина и са целе државне територије, те су према томе и ратишта била мала.

Војишна и позадна просторија. Кад отпочне рат, војска једне стране не изводи стратегијске операције једновремено на целом свом посебном ратишту, већ на једном његовом делу ближем непријатељу; а онај други део ратишта служи за снабдевање војске, као и да прими све оно што је оперативној војсци непотребно и на сметњи. Према томе, ратиште зараћене стране дели се на два дела: један ближи непријатељу, у коме се даје првенство оперативним обзирима, и други даљи од непријатеља, где су у превази административни обзири. На првоме се војује (изводе операције) и стога се зове војишни део или војишна просторија, а други је, у односу на непријатеља, позади војишног дела и зове се позадни део или позадна просторија.⁶

Војишним делом, данас, управља највиша оперативна власт (Врховна команда), а позадним делом највиша војно-административна власт (Министарство војно). Код Римљана је било слично. Мезија прима је била војишна просторија и имала је на челу дукса тј војног команданта са друге стране Дарданија је била позадна просторија и њоме је управљала цивилна администрација. Дакле, за скоро 2000 година ништа се битно није појавило.

Граница између војишне и позадне просторије мора се увек одредити од стране највише војне управе (императора у време Рима), и за ту се границу бира обично каква важнија географска линија, као на пр. велика река, линија

6 У нашој војној терминологији до Првог светског рата употребљавали су се термини војишни део и позадни део док су се после то одомаћили термини војишна просторија, односно позадна просторија.

која везује већа насељена места, планински гребен и т. д. На овој географској линији подижу се обично главна војишна слагалишта, у којима се прикупљају потребе за оперативну војску за први период операција. Ова слагалишта стоје под врховном командом (императором у време Рима). У току операција, граница између војишног и позадног дела помера се у напред или у назад, према томе да ли операције напредују или не. Граница између наше и непријатељске војишне просторије назива се војишни фронт. Пред почетак операција војишни фронт поклапа се са граничним фронтом, односно и са стратегијским фронтом, пошто стратегијски фронт пред почетак операција није ништа друго до низ пограничних тачака, које поседују предњи делови стратегијских јединица развијених у линији дуж границе – у нашем случају лимес на Дунаву.

Пред почетак операција, војишна просторија сачињава у исто време и такозвану операцијску основицу, која није ништа друго до војишна просторија дуж граничног фронта, на којој се војска прикупља, распоређује и снабдева за почетак операција и на коју се, у току првих операција, ослања у административном и оперативном погледу. У току доцнијих операција, када се војска много удаљи од своје операцијске основице, устројавају се између ње и војске т. зв. помоћне основице, које имају улогу сличну операцијској основици. Позадна просторија, пак, образује тако звану административну основицу, која обухвата целокупну просторију са које се војска снабдева свима потребама за живот и средствима за вођење операција.

Војишта. На просторији (војишном делу) има обично географских елемената који нису погодни за стратегијске операције⁷ и који као препоне преграђују војишну просторију (војишни део) на два или више засебних делова, погодних за вођење операција, који се називају војишта. Према томе, под војиштима треба разумети засебне делове војишне просторије на којима оперишу већи самостални делови војске. Војиште је обично област какве веће реке или планинске котлине, пошто су те географске просторије нај погодније за операције војске.

Војишна се просторија, дакле, састоји из више војишта; међутим сва ова војишта нису исте величине, нити су под једнаког стратегијског значаја, већ је међу њима једно главно војиште, на коме се концентрише главна снага и на коме се изводе операције од пресудног значаја по цео рат, а остала су споредна војишта, на којима оперишу мањи делови војске, потпомажући операције на главном војишту. Географске просторије, одсеци или линије, који као препоне раздвајају поједина војишта једно од другог називају се границе војишта или помеђине. То су обично пустиње, не проходне планине, велике реке и т. д. Као што ћемо даље видети главни стратегијски правац па тиме и војиште је долина

7 У римском периоду на нашим просторима најзначајнија таква препрека су били Карпати који су потпуно раздвајали ратиште на Дунаву на два војишта – војиште на доњем Дунаву тј данашња румунско-бугарска граница и Дунав на територији данашње Србије.

Мораве без обзира што је и у антици и у средњем веку главни пут ишао долином Млаве а не долином Мораве јер и долина Млаве улази и склоп стратегијске комуникације коју представља долина Мораве од њеног ушћа све до Ниша одакле се рачва на два правца – на Софију и на Солун. Али о томе детаљније видети на другом месту.⁸

Операцијске зоне. Ако је војиште подељено земљишним преградама на два или више делова, онда се ти делови зову операцијске зоне (поља). Делови војске на разним операцијским зонама једнога војишта чвршће су везани међу собом, него делови који се налазе на разним војиштима. Према томе операцијске зоне су делови војишта којима теку операције, и који су у тесној међусобној географској вези.

Стратегијско-географски правци јесу географске линије (у то време путеви, пловне реке) или географске зоне (сноп више путева), којима се војска у рату користи за извођење операција и снабдевање. Ови правци могу бити операцијски, којима војска или њени делови изводе стратегијске операције, комуникацијски, којима се врши снабдевање војске или њених делова и трансверзални, или рокадни, који секу прве или друге, и на тај начин им служе као међусобна веза. Ови последњи правци су нарочито погодни за рокирање трупа за пребацивање трупа с једног операцијског правца на други и на тај начин олакшавају извођење маневра и производње стратегијског изненађења. Као год и војишта, тако исто и правци, према своме значају, деле се на главне и споредне.

Стратегијско-географске баријере или положаји су: планински ланци, велике реке, подводне равнице и т. д. који пресецају операцијске, односно комуникацијске правце, а за чије су форсирање потребне нарочите припреме. Стратегијски положаји могу бити фронтални, када управно пресецају непријатељски операцијски правац, а бочни, кад леже у страну од непријатељског правца наступања, и то на толиком удаљењу да се са њега озбиљно угрожава непријатељски операцијски правац.

Битачна просторија и бојишта. Стратегијске операције нормално се завршавају сударом т. ј. битком, који се одиграва на извесној географској просторији, већих или мањих размера, и у којој учествује целокупна снага или њен највећи део (више стратегијске јединице: групе армија и армије). Та просторија на којој се одиграва битка назива се битачна просторија. Она се састоји из више бојишта, на којима се одигравају судари нижих стратегијских јединица (корпуси, дивизије).

Стратегијске тачке. Географске тачке које имају утицаја на исход рата или посебне операције, називају се стратегијске тачке. Оне могу бити: стратегијско-географске или стратегијско-маневарске. Стратегијско-географске тачке

⁸ Мишић, Ђокић 2011: 109–152; Савић, Ђокић 2022: 595–624

су оне географске тачке које имају стални стратегијски значај, а то су: тврђаве, раскрснице сувоземних или жељезничких путева, састав речних долина, планински прелази, планински теснаци, мостови на великим рекама, путеви кроз мочарне просторије, важни положаји, морска пристаништа и т. д. У ове тачке долазе и стратегијско-политичке тачке: политички и културни центри већих области, и у опште велике и богате вароши, као економско-индустријски центри и т. д. Стратегијско-маневарске тачке су оне географске тачке које саме по себи немају никаквог сталног стратегијског значаја, већ добијају привремени стратегијски значај само услед узајамног односа противничких војски.

Стратегијски објекти, субјекти и пивои. Стратегијски објекти су објекти које тежимо да постигнемо или стратегијске тачке које тежимо да заузмемо. Стратегијски објекти по својој важности деле се на главне и споредне. Главни су објекти они чијим се постигнућем свршава рат или главна операција, а споредни су они чијим се постигнућем свршава споредна операција, олакшава постигнуће главног објекта. Главни стратегијски објект је неоспорно жива снага т. ј. непријатељска војска. Њу треба наћи и потући, па ће се тиме постићи сви ратни циљеви. Али пошто ће се непријатељска војска обично наћи на правцима који најудобније и најсигурније воде ка главним стратегијско географским (политичким и економским) тачкама: престоници и осталим политичко-економским центрима у циљу њихове заштите, то се као стратегијски објекти могу она чити и стратегијско-географске (политичке, економске) тачке, пошто је врло вероватно, ако се ка њима управе операције, да ће се на њима или пред њима налазити главна маса непријатељске војске. Сем тога, поједине стратегијско-географске тачке често пута треба заузимати у циљу постављања своје војске у повољан положај у погледу моралном и материјалном ради осигурања успеха у постизању главног операцијског објекта тучења непријатељске војске. Према томе стратегијских објеката може бити више, али је увек најглавнији непријатељска војска, док су сви други нему подређени. Сем стратегијских тачака, операцијски објекти могу бити и стратегијски важне просторије (на пр. непријатељска основица) или пресецање непријатељских комуникација.

Стратегијски субјекти. То су сопствена војска као и тачке на којима се сопствена војска налази, и у опште целокупна просторија у позадини војске. Управо, што је објект за једну, то је субјект за другу страну. Тако на пр. субјект је за једну зараћену страну њена војска, односно тачке и про сторија на којима се она налази: престоница, основица и т.д. Стратегијске тачке као субјекти служе за наслоне операција, зато се морају добро осигурати. Ово се постиже тврђавама и утврђеним положајима. У погледу осигурања субјекта, нападач је у повољнијим приликама, јер самим наступањем противу стратегијског објекта штити свој субјект.

Стратегијски пиво (стожер) је она стратегијска тачка на коју се војска у својим операцијама може да наслони у циљу извођења каквог маневра. Ово наслањање војске на стратегијски пиво, односно стратегијске пиво-е може се извршити у битци било једним крилом, било са обада крила, било центром. Само је потребно да ови пиво-и буду од природе јаке или утврђене тачке. У римском периоду на нашим просторима стратегијски стожери су били легијски логори (Сингидунум, Виминацијум касније и Рациарија) и у унутрашњости Ниш. Дарданија неће имати практично никакав војни значај све до краја века и упада Гота који су у Мезију приму и Дарданију упали са простора данашње Бугарске. И скоро сви каснији упади, осим првог хунског продора, неће ићи са простора данашњег Баната него са доњег Дунава па преко данашње Бугарске. Зато ће и Дарданија добити значајне војне гарнизоне (најмање 3 легије псеудокомитатенсис-а).

У почетку рата војска се прикупља и распоређује дуж границе или за нешто повучено у назад од границе, одакле ће отпочети операције. Та просторија дуж граничног фронта, на којој се војска прикупља (концентрише), распоређује у стратегијски развој и снабдева за почетак операција и на коју се војска у току првих операција ослања у административном и оперативном погледу, назива се операцијска основица, основица дејства или стратегијска база. Ово је дефиниција основице у ужем смислу, како је схватана раније, када су војске биле малобројне и када су транспортна средства била несавршена (посредством животињске вуче), те су се све потребе за рат морале благовремено нагомилавати само на пограничној просторији (или што ближе њој), која је играла улогу операцијске и административне основице.

На месна средства се не може у потпуности рачунати, једно што су трупе на концентрацијској просторији збијене на сразмерно уској просторији, те би се становништво тога краја и сувише оптеретило и исцрпilo, а друго што поједини делови концентрацијске просторије могу бити сразмерно сиромашни и без свију потреба за издржавање војске. Због тога се појављује потреба за спрему основице у административном смислу, т. ј. за подизање појединих слагалишта хране т. зв. основичних магацина, за издржавање војске у периоду концентрације. Уређење операцијске основице у административном смислу омогућавало је Римљанима концентрацију јаких снага на одређеном војишту премда су остајала и даље ограничења везана за капацитет комуникација за извођење офанзивних операција па и дуготрајних маршева. Капацитет пута, са тврдом подлогом, ширине 4 до 6 метара износи 12 до 15.000 људи па због тога треба бити врло опрезан при коришћењу цифара које дају стари историчари и хроничари.

Ради лакше војно-административне управе у рату, државна територија, као ратиште, дели се на два дела: војишну просторију и позадну просторију. Као граница између ова два дела одређује се обично бека маркантна географско

стратегијска линија (н. пр. велика река) или линија која везује већа насељена места. Војишни просторија се у току операција мења и помера напред или назад, према томе да ли операције напредују или назадују, али у периоду концентрације, и стратегијског развоја, т. ј. пре почетка операција, војишни део се поклапа са концентрацијском просторијом, па дакле и са операцијском основицом, односно са административном основицом у ужем смислу. Позадна просторија део такође се мења у току операција, упоредо са мењањем војишног дела, али у периоду концентрације и стратегијског развоја, т. ј. пре почетка операција, позадна просторија обухвата остатак државне територије, који није обухваћен војишним делом, другим речима обухвата дубљу позадину војске т. ј. „унутрашњост” земље. Унутрашњост земље сачињава главну основицу снабдевања војске т. ј. административну основицу у ширем смислу. То је управо и била главна улога Дарданије снабдевање римске војске.

Да рат не би затекао војску у неспремном стању у по гледу снабдевања, највиша војна управа у миру настоји да снабде војску потребама барем за први период рата т. ј. за првих 2–6 месеци. Набављене количине потреба за војску размештају се по целој земљи и смештају у нарочите депое или главна слагалишта, која служе као главни економски пивои и главни извори за снабдевање војске, и који се устројавају на главним раскрсницама путева. Ови депои би требало да располажу и са довољним бројем млинова, пекарница и кланица. Пошто се у периоду концентрације врши прикупљање огромних маса војника и (у то време) стоке на сразмерно врло уску концентрацијску просторију, то се не може рачунати да ће се делови војске који пристижу на концентрацијску просторију, моћи много користити месним средствима, већ се првенствено морају снабдевати довозом из унутрашњости земље т. ј. са позадне просторије.

Магацини, који се подижу на основици (концентрацијској просторији), почев од границе између војишне и позадне просторије, па унапред ка војсци, деле се на:

Главни основичини магацини или војишна слагалишта – војишни магацини. Ови се магацини подижу на важним раскрсницама комуникација и у већим насељеним местима, а обично на самој граници између Војишне и Позадње простије, и служе за попуна ручних слагалишта, која су истакнута више у напред и налазе се у рејону појединих крупнијих јединица у римско доба легија. Најмањи број војишних слагалишта треба да буде толики да на сваку армију дође бар по једно слагалиште, а по себи се разуме да је боље ако се за једну армију, у овом случају свих јединица у Мезији супериор,⁹ може спремити и 2–3 оваква слагалишта. Попуна њихова врши се из главних слагалишта (депоа) или набављањем хране из даље или ближе околине. Ако се попуна вршила из главних слагалишта, онда су се потребе превлачиле нарочитом позадинском комором а не коморама легија или помоћних јединица.

Војишна слагалишта састоје се из слагалишта (магацина) људске и сточне хране, а сем тога у њиховом саставу налазе се млинови, пекарнице, кланице, резервне болнице, разне радионице и остале потребне установе за живот и рад војске.

У Мезији супериор 155. године налазиле су се 2 але и 3 кохорте коњаника тј око 1320 коњаника, затим 7 пешадијских кохорти 4800 пешака. Пешака је било 3,6 пута више. Укупно је у помоћним јединицама било 6120 војника. Истовремено су се у провинцији налазиле и две легије са око 10.000 војника. Дакле, у провинцији Мезија супериор 155. године налазило се око 16.000 војника при чему је однос војника у помоћним јединицама према броју легионара био 0,61. У горњи број нису урачунате обе кохорте састављене од Дарданаца I Aurelia Dardanorum II и Aurelia Dardanorum јер су скоро извесно формиране након 160. године.¹⁰

Већина аутора сматра да се овај број није битније променио ни у позној антици само што се распоред променио. Док је 155. године готово сва војска распоређена на лимесу у време настанка Нотиције Дигнитатум тј око 400. г. н. е. главнина снага је распоређена по дубини. Тако је, рецимо, и Дарданија добила значајне војне снаге. Разлози су били вишеструки.

У позној антици команданту регионалне армије префектуре Илирика су биле потчињене најмање три легије *pseudocomitatenses* за које сигурно знамо да су имале гарнизоне у дарданији а то су: Scupenses, Ulpianenses и Merenses. Име легије Merenses потиче од имена града Merion за кога поуздано знамо да се налазио у Дарданији јер се под именом Μηρίων јавља у Хијерокловом списку у склопу Дарданске митрополије као један од три града у Дарданији (Скупи, Мирион и Улпијана). Мирион се највероватније налазио код данашњег села Велики Трновац код Бујановца.¹¹ Интересантно је да је већина *pseudocomitatenses* за које знамо гарнизон распоређена тако затвара правце из Бугарске а не са севера Моравско-вардарском долином. Timasenses auxiliarii затварају правац од Видина који иде долином Тимока док преостале три легије затварају најпоаснији правац из Бугарске који иде из данашњег Ђустендила преко Кратова и Куманова у долину Вардара или кроз Качаничку клисура на Косово. Л. Варади је вероватно у праву да је основни задатак *pseudocomitatenses* у миру био заштита стратегијских комуникација и значајних утврђења у позадини. Али није у праву да они нису коришћени у саставу оперативне армије. Из сачуваних изво-

9 Као што ћемо даље видети данас се цени да је бројно стање стално стационараних јединица у овој провинцији током II и III века износило у просеку око 16.000 (две легије и помоћне јединице) на лицу. По формацији и знатно више негде око 20 до 23.000 људи али је и у антици и у средњем веку расход био веома велики. Код Римљана можда најмањи али ипак, по данашњим мерилима, врло велики.

10 Савић, Ђокић 2022: 607–8. Ту видети и старију литературу.

11 Детаљније о убикацији епископије Μηρίων видети у Ђокић, Марковић 2020: 159–182.

ра знамо да су коришћени у саставу оперативне армије али и по потреби за то су коришћене и друге јединице лимитана нарочито коњичке.¹²

Обично се, као подразумевајуће, узима да су мање више сви откривени центри за прикупљање хране, укључујући и оне у дубини територије, служили за снабдевање трупа на лимесу. Ми мислимо да није увек било тако. Сматрамо да су бар од средине IV века служили и за снабдевање локално распоређених јединица пре свега легија *pseudocomitatenses*. То је рецимо случај са откривеним хо-реама у Равном јер је легија *Timacenses auxiliarii* неоспорно била распоређена у Равни и у непосредној близини. Терме у селу Жујинце код Прешева¹³ су највероватније део комплекса за прикупљање аноне за потребе легије *pseudocomitatenses* чија се команда налазила у оближњем Великом Трновцу.

Постојали су објекти за прикупљање аноне и у оперативној дубини територије за снабдевање трупа из другог ешалона на растојању од 3 до 4 дана марша. Један од таквих локалитета је вероватно локалитет Анине на пола пута од Лазаревца до Лајковца непосредно уз реку Колубару.¹⁴ Анине се налазе око 3 дана марша од Саве¹⁵ и вероватно је ту прикупљана храна за други ешалон римских јединица у Панонији премда не треба искључити могућност и да су одатле снабдеване и римске јединице у Сингидунуму и околини. Колубара је у то време била пловна отприлике баш до тог локалитета што није случајно. За османски период знамо поуздано да је била пловна до оближње Петке. То је, наравно, олакшавало транспорт хране до Саве и низ Саву до Сингидунума или преко Саве за трупе у Панонији.

Што се тиче објеката за прикупљање аноне на простору Косова и Метохије ту је највероватније прикупљана храна за јединице потчињене команданту регионалне армије префектуре Илирика. Реч је о следећим јединицама:

IX. *Insignia viri illustris magistri militum per Illyricum.*¹⁶

.....

Sub dispositione viri illustris magistri militum per Illyricum:

Vexillationes comitatenses duae: Equites sagittarii seniores, Equites Germanici seniores.

Legiones palatinae una: Britones seniores.

Auxilia palatina sex: Ascarii seniores, Ascarii iuniores, Petulantes iuniores, Sagittarii lecti, Invicti iuniores, Atecotti.

Legiones comitatenses octo: Matiarum constantes, Martii, Dianenses, Germanici seniores, Secundani, Lanciarum Augustenses, Minervii, Lanciarum iuniores.

Item pseudocomitatenses novem: Timacenses auxiliarii, Felices Theodosiani iuniores, Bugaracenses, Scupenses, Ulpianenses, Merenses, Secundi Theodosiani,

12 Детаљно видети у Ђокић, Савић 2017: 63–104 и Савић, Ђокић 2022: 595–624.

13 Томовић, Булатовић, Капуран 2005: 319–353

14 О овом локалитету видети детаљно у Арсић, Пецикоза, Павловић 2020.

15 Око два дана за коњанички рејд.

16 Seeck 1876: 27–30.

Balistarii Theodosiani iuniores, Scampenses.

Officium autem magisteriae per Illyricum potestatis in numeris militat et in officio deputatur;

Habet autem dignitates infrascriptas: Principem, Numerarios duos, Commentariensem, Primiscrinios, qui numerarii fiunt, Scriniarios, Exceptores et ceteros apparitores.

За највећи део ових јединица не знамо где су тачно биле распоређене па је тешко рећи које су од њих снабдеване храном са простора Косова и Метохије.

Споменимо да су под управом *viri illustris magistri officiorum* биле радионице за израду наоружања и војне опреме. У префектури Илирик постојале су четири такве радионице: *Thessalonicensis*, *Naissatensis*, *Ratiarensis* и *Scutaria Horreomargensis*.¹⁷ Као што видимо, осим радионице у Рацијарији, све остале су биле у дубокој позадини. Касније ћемо објаснити зашто је то било тако.

ANNONA

Анона је римска богиња залиха жита. Она је персонификација производа узгојеног у години: Њено име, аннона, је било име пшенице коју је влада дала грађанима Рима да спречи глад. Првобитно анона је могла бити било која храна која се узгаја или прави током године, на пример воће или вино, као и жито, али је временом почела да значи намирнице уопште, посебно пшеницу.¹⁸

У касним годинама Републике, залихе пшенице су се складиштиле у магацинима, које би се користиле ако би глад запретила становништву, када би се тада стављала на располагање по сниженој цени. Према закону о кукурузу Гаја Грака из 123. пре нове ере, влада је била обавезна да испоручи шест и по бушела кукуруза сваком римском домаћину по сниженој цени. До 58. пре нове ере, Публије Клодије — момак који је срушио ритуале само за жене у Бона Деи, који је прекршио правила да би био изабран за трибуна, који је протерао Цицерона и Катона и који је унајмио разбојнике да физички нападну његове противнике — ослободио је жито у јавности. Чини се да је то једна од првих ствари које је урадио као трибун, вероватно да би се додворио општој јавности. Сатиричар Јувенал, који је писао век касније, сковао је познату фразу панем ет цирценсес или „хлеб и циркуси”, мислећи на владин метод да плебејце одржи срећним и да изгради народну подршку: то је био прилично транспарентан начин подмићивања народа храном. и разоноду да их држи безбрижним према корумпираности власти. Није познато да ли је ова стратегија деловала за Клодија у односу на масе; међутим, његова тактика довела га је до тога да га пет година касније убије руља ривалског политичара.

Ако оставимо циничне мотиве на страну, анона (*Cura Annonae*) је била популаран програм и обезбедила је да се народ Рима нахрани. Број људи који су

¹⁷ Seeck 1876: 33

¹⁸ Fears 1981: 895, 915, 936

примили анону кретао се током времена од 100.000 до 300.000 људи, у зависности од тадашњих закона о подобности. Био је на снази до краја Римског царства.¹⁹

Пшеница на срећу никада није била у недостатку у Риму. У првим данима, већина пшенице која се гајила за Рим долазила је са Сицилије, Умбрије и Етрурије, мада је касније увезена из Африке и Египта. Богиња Анона је постала персонификација овог увоза пшенице и као таква је често била приказана на новчићима, много пута са великим словима поред њеног лика са именом садашњег цара, да би се приписала заслуга за обилна времена. Она је приказана, слично као Адундантиа, персонификација обиља, са елементима брода - прамцем, кормилом или сидром - да сугерише далеке земље у којима се узгајало жито. Понекад Она држи класје пшенице, или модиус (корпа) испуњену житом, или рог изобиља, рог изобиља. Повремено је приказана са махунама мака, старим атрибутом Деметре, грчке богиње жита (поистовећене са римском Церером) која алудира и на Деметрине везе са подземним светом (као богиње Земље и мајке Коре), и на навика мака да расте међу пшеницом као коров. Анона се такође може приказати како држи сићушне статуе у руци, било Церере или Спес, римску богињу наде, или Аекуитас, која персонификује праведне послове и држи равнотежу која симболизује праведну и равномерну расподелу пшенице.

ANNONA MILITARIS

Логистичка подршка касне римске војске, аранжмани који су осигуравали да неопходне залихе стижу до свих војних јединица у одговарајуће време и омогућавале империјалним командантима да повежу своје распршене снаге за ефикасну акцију кад год је то било потребно, био је сложен посао који је прогутао значајан део јавних ресурса царстава. Како је прокоментарисао анонимни аутор, „Финансијски систем је успостављен да би се бавио питањима од јавног значаја као што су бродоградња и изградња бедема, али се посебно бави трошковима војника, јер се сваке године већина јавних прихода троши на ову сврху”.²⁰

Током III века, „војни трошкови” су се све више повезивали са трошковима снабдевања, пошто је војна плата почела да се, све више, обрачунава и испоручује у облику хране. Овај процес се вероватно развио током ратних операција у изузетним и поремећеним условима средине III века да би под Диоклецијаном систематизован као *annona militaris*. Залихе прикупљене кроз систем анона, премда ретко посебно забележене у законодавству²¹ биле су исте као војна ис-

19 О снабдевању Рима житом и уопште трговином житом као и његовом смештају детаљно видети у: Geoffrey Rickman, *Roman granaries and store buildings*, Cambridge University Press 1971.

20 Syr. *Peri strat*, 2.18-21

храна раног царства: хлеб, увећан уљем, вином, сиром и месом; сви су знали шта се аноном прикупља, тако да њен садржај није захтевао закон. Детаљи су, наравно, по некад морали да се разјасне: тако, као одговор на захтев локалног савета Епифаније, цар Аркадије је одредио да се после новембра може испоручити вино из текуће бербе, како би се избегао већи трошак на старије вино.²²

За време принципата војници су плаћани у новцу, након након што би им били одбијени трошкови за одећу, опрему и храну. У IV веку, насупрот томе, војници су већину свог прихода примали у натури – углавном у житу, али и у меду, уљу и вин. Истовремено, опрему и одећу је такође обезбеђивала држава, Ово је једна од главних карактеристика снабдевања позне римске војске, барем у IV веку. Био је то начин на који је порески систем био усмерен да обезбеди неопходан материјал директно трупам. Овај систем је био познат као *annona* (буквални превод „годишња жетва”), премда се овај термин такође користио за начин снабдевања житом становништва Рима и (од 330. године надаље) Константинопоља. Војна анона се понекад помињала тачније као *annona militaris*.

Порекло *annona militaris* било је предмет многих расправа, углавном зато што је III век знатно слабије документован од четвртог. По једном утицајном гледишту, *annona militaris* је уведена средином III века као начин да се отклоне ефекти инфлаторних притисака на вредност плате војника.²³ Други су, међутим, одбацили ово мишљење.²⁴ Недавно је детаљно образложено па и, вероватно, доказано да се пре Диоклецијана, анона односила само на специјалне реквизиције залиха за војску у походу, а не на било који уопштенији систем снабдевања војске у целини.²⁵

Дакле, Диоклецијаново преобликовање фискалног система царства је довело до тога да *annona militaris* постане основни начин снабдевања војске све до VI века. Званичник са главним надзором над системом био је преторијански префект, виши положај који је, од 312. године надаље, био искључиво намењен цивилним личностима у надлежност. Пореско оптерећење царства се сваке године распоређивало на све провинције, а самим тим и на појединачне заједнице унутар тих провинција. На тај начин, стварни терет прикупљања намирница предвиђених за прикупљање наредбом преторијанског префекта и његових потчињених падали су на чланове бројних градских већа (*curiae*) империје, такозваних *curiales* или *декуриона* које су давале локалне елите зајед-

21 нпр. Валентинијан II, новела 13.4.

22 Epifanis ordini consensit, ut Novembri mense novellum vinum militi praeberetur, propterea quod veteris dispendiosa videtur erogatio, in(ustris) auctoritas tua per omnes provincias cunctis numeris ac militibus a Novembri mense de novello vino annonam dari disponat. DAT.XKAL.IUN. CONST(ANTINO)P(OLI) HONORIO A. IIII ET EUTYCHIANO V. C. CONSS. Cod. Theod. 7.4.25

23 Van Berchem 1937

24 Rickman 1971: 278–83; Carrié 1977: 379–80; Mitchell 1993: 1.232, 1.252–3; Rathbone 1996: 338

25 Mitthof 2001: 37–81

ница широм провинција. Члановима куријалне класе су повремено додељиване службене дужности на одређено време (познате као *liturgies*), међу којима је била одговорност за прикупљање прехрамбених производа од локалног сељаштва (надокнађујући сваки недостатак из сопствених средстава) и обезбеђивање њиховог транспорта до локалних житница или директно у неко од локалних војних постаја.²⁶

Терети ове службе су били толико тешки да је у ствари постојало више преторијанских префекта, одговорних за различите регионе царства. Током Ираклијевих персијских похода почетком VII века, додатна оптерећења настала због тог значајног сукоба навели су цара да одвоји одговорност за војне трошкове од дужности префекта и повери је службенику који се називао логотет (дуквално „рачуновођа” или „ревизор”).²⁷

Од владавине Валентинијана I, наплата је вршена у три рате, вероватно да би се избегло преоптерећење систем јавног превоза и државних житница доласком целогодишњих залиха у једном тренутку.²⁸ Чини се да је превоз унутар провинције остао у надлежности сваког локалног већа; они су желели да се види да су посвећени ефикасном извршавању својих одговорности. „Питање транспорта намирница за најплеменитије војнике не допушта ни кратко одлагање, па је из тог разлога... било потребно сазвати посебну седницу Сената на одговарајуће место, како би се расправа могла одржати по овој јединој теми и обавезе извршене што је пре могуће”.²⁹

Одборници су могли именовати представника који ће надгледати транспорт њихових залиха, али у неким случајевима ту дужност су обављали прпадници елите локалне заједнице.

Пошто су главни регион царства за производњу житарица – Египат и северна Африка – лежали на знатним удаљеностима од региона где су биле највеће концентрације трупа – провинције уз и иза источне и северне границе – било је нужно постојање начина транспорта намирница на велике удаљености. Правни извори дају неке назнаке уређења, које се ослањало на царску мрежу путева, станица и запрежних кола.³⁰ Постоје и књижевни и археолошки докази који такође нуде увид у тај систем: Амијан пише о житу које је транспортовано на границу Рајне из Аквитаније и Британије средином IV века (17.8.1, 18.2.3).³¹ Св. Авустин у свом делу *Божји траг* (18.18.10) пише о човеку који је сањао да је коњ који је, заједно са другим товарним животињама, носио жито трупама у Ретији

26 Видети Mitthof 2001: 83–258 за детаљну дискусију о начину на који је функционисао овај систем заснованој на папиролошким доказима из Египта.

27 Howard-Johnston 1999: 35

28 Cod. Theod. 11.1.15

29 P.Oki. 12.1412 (284 CE)

30 Jones 1964: 458–60

31 Marcellinus, *Chronicle*, ed. T. Mommsen, MGH.AA 13 (1898); tr. B. Croke (AABS, 1995)

(данашња Швајцарска), мада не наводи порекло жита. Што се тиче меса, обратите пажњу на тврдњу у једном (додуше непријатељском) извору да је, пре него што је ушао у цркву, аријански епископ Георгије Кападокијски био умешан у снабдевање војске свињским месом (Григорије Назијански, *Besege* 21.16). Истовремено, дистрибуција одређене категорије касноримских посуда за уље у Егејском мору а које се могу повезати са утврђењима дуж доњег Дунава уверљиво доказују функционисање *annona militaris* на већим удаљеностима.³² Недавна ископавања на локалитетима утврђења из V века на доњем Дунаву (Иатрус и Градиште [Дичин]) такође су открила грађевине са подигнутим подовима и остатке знатних количина спаљеног жита и камења за млевање, које протумачене као војне житнице, а величина објеката сугерише могућност да су комплетна утврђења служила као базе за снабдевање.³³

Чини се да је транспорт производа изван покрајине порекла био поверен принципима. Ова особа би била унапређена у чин вишег центуриона, примипилуса, и њему је поверено да преда признанице од покрајинских пореза дуксу провинције у коју је транспортована храна скупљена аноном, задатак познат као пастус примипили. Очекивало се да службеници за испоруку дају напојницу примаоцу, што је пракса коју је Јулијан покушао да регулише ограничавањем примања било ког појединачног дукса на укупно 23 килограма сребра од свих примипила који су донели признанице.³⁴

Пошто би стигле у предвиђену провинцију, намирнице су стављане у државна складишта, *horrea*, под контролом *suscertora* или *praeposita*. Ако је контролор добијао производе од локалних становника, постојало је искушење да доведе у питање квалитет залиха које се доносе, обично да би се тражило мито или да би се створила прилика за ванредне испоруке; императори су били присиљени да се боре против таквих злоупотреба.³⁵ Интендант појединих јединица, *actuarii* или *optiones*, долазили су често да подижу намирнице из хореа у супротности са постојећим налозима (*pittacia*). Инсистирало се на томе да се намернице издају свакодневно по пријему важећег налога, али је онда то ипак промењено на свака два дана, а када се покушало да се врати на строжи дневни режим, закон је укључио квалификацију „сваког дана или најмање у право време, наиме пре него што прође година”.³⁶ И квантитет и квалитет намирница

32 Karagiorgou 2001

33 Poulter 1999: 166–74, 177–8

34 Cod. Theod. 8.4.9

35 *IMPP. ARCADIUS ET HONORIUS AA. CAESARIO P(RAEFECTO) P(RAETORI)O. Si a militaribus provinciales quaelibet damna pertulerint ac non ipsas species, quae in provinciis a possessoribus congregantur, fuerint consecuti, ilico interpellato iudice admissum crimen ad nostram clementiam perferatur, ut admissum crimen congrue vindicetur. Sin vero tantum nefas simili taciturnitate contexerint, praeter eam multam, quam rectores officiaque subire conveniet, etiam detrimentorum quantitas in duplum de eorum facultatibus exigetur reddenda ac restituenda his, qui dispendia talia pertulerunt. DAT. XV KAL. MAI. ARCADIO IIII ET HONORIO III AA. CONSS. Cod. Theod. 7.4.21.*

морали су да се пажљиво прате, пошто су контролори хореа могли да виде могућност за манипулацију дозвољавајући да залихе у њиховој надлежности пропадну, да би затим захтевали додатне замене намирница од локалних провинцијала истовремено покушавајући да доделе покварене производе војницима.³⁷ Аурелије Виктор је окарактерисао интенданте као „безвредне, подмитљиве, подмукле, дунтовне, похлепне и, такорећи, створене од природе да врше и прикривају преваре; они контролишу залихе што им омогућава да манипулишу онима који сакупљају производе и самим земљорадницима пошто су вешти у опортунистичком подмићивању”.³⁸

Додатно питање које у овом тренутку заслужује коментар је власништво војника над земљом. Постоји низ закона из петог и шестог века који се односе на власништво над земљом, не од стране пензионисаних војника, већ оних који служе у пограничним провинцијама, то јест *limitanei*.³⁹ Од војника се све више очекивало да ће у извесној мери бити самодовољан. Оваква могућност је прихватљива, под условом да не повлачи за собом претпоставке да су лимитани постали милиција и којима је војна служба постала споредно занимање. Ово мишљење, које је некад било доминантно, данас је у потпуности одбачено. Било је могуће да војници имају користи од земље, а да не буду ометани тиме што су морали сами да се баве пољопривредом, тако што су земљу обрађивали чланови породице, закупци или робови. Разлика у квалитету војника из „регуларних” јединица и лимитана је произилазила из много оштријих критеријума при регрутацији за, рецимо, палатине, комитатенсисе и сличне јединице.⁴⁰

Важан развој од касног IV века надаље био је тренд ка замени анона пореза у натури плаћањем у готовини (тачније златником) – пракса позната као *adaeratio*. Постојале су очигледне користи за државу од таквог развоја догађаја: златник је лакше циркулирао по царству него запрежна кола са житом, а то је

36 IDEM AAA. AD MODESTUM P(RAEFECTUM) P(RAETORI)O. Fortissimi ac devotissimi milites, familiae quoque, sed et ceteri quibuscumque praediti dignitatis annonas et capitum singulis diebus aut certe competenti tempore, id est priusquam annus elabatur, de horreis consequantur, aut si perceptionem suam ac si debitam studio voluerint protelare, id, quod competenti tempore minime perceperint, fisci nostri commodis vindicetur. DAT. PRID. NON. APRIL. ANTIOCHIAE GRATIANO A. IIII ET MEROBAUDE V. C. CONSS. Cod. Theod. 7.4.17, са ранијим законима: IDEM AA. AD MAMERTINUM P(RAEFECTUM) P(RAETORI)O. Susceptor antequam diurnum pittacium authenticum ab actuariis susceperit, non erogat. Quod si absque pittacio facta fuerit erogatio, id quod expensum est damnis eius potius subputetur. In qua re officium gravitatis tuae in speculis esse debet, non sine detrimento propriforum] facultatum id futurum sciens, si neglexerit, ut praescriptae formae tenor custodiatur; nec pri[t/s] de horreis species proferantur et maxime capitationis, quam, ut dictum est, ad diem pittacia authentica fuerint prorogata. DAT. ID. DEC. TREV(IRIS) DIVO IOVI ANO ET VARRONIANO CONSS. Cod. Theod. 7.4.11 и IDEM AA. AD POPULUM. Actuarii per singulos vel ut multum binos dies authentica pittacia prorogent, ut hoc modo immissis pittaciis species capitum annonarumve ex horreis proferantur. Quod nisi fuerit custoditum, actuarius et susceptor, sed et officium iudicantis, quod non institerit huic iussioni, statutae obnoxium tenebitur. DAT. KAL. OCT. AOUIL(EIA) VALENTINIANO ET VALENTE AA. CONSS. Cod. Theod. 7.4.13

држави омогућило да акумулира финансијске резерве у царској ризници. У исто време постоје збуњујући аспекти адерације. Правни докази указују на прилично свеобухватан прелазак на плаћање у готовини у западној половини царства до средине V века, док је на истоку „процес био постепенији и мање потпун”.⁴¹ Такав образац је изненађујући када знамо да је запад био мање монетизован од истока.⁴² Такође се поставља питање како су сељаци у неким удаљенијим деловима царства дошли до златника неопходног за плаћање овог прера.⁴³ Што се тиче снабдевања војске, најважнија последица преласка на аде-ратио била је повећана употреба обавезне куповине намирница по фиксним ценама (технички термини за ово су били *coemptio* на латинском и *супоне* на грчком) – пракса која је нужно фаворизовала интересе државе у односу на интересе сељака.⁴⁴

FABRICAE

Свака војска ће бити озбиљно угрожена у својој ефикасности ако не постоји систем за снабдевање оружјем и оклопом. За време принципата, ова потреба се задовољавала првенствено кроз радионице у оквиру легијских логора, иако је у источним провинцијама, где су легије често биле смештене у градовима, вероватно постојало извесно ослањање на приватну производњу.⁴⁵

Паралелно са развојем аноне у касној антици успоставља се и централно организована инфраструктура државних арсенала или радионица (*fabricae*) намењених за производњу оружја и оклопа. Врло је вероватно да је Диоклецијан такође одговоран за овај развој догађаја. Он је свакако заслужан за изградњу *fabricae* у Никомедији, Антиохији, Едеси и Дамаску,⁴⁶ док је географска распро-

37 IMP. CONSTANTINUS A. HAVE FELIX K(ARISSIME) N(O)B(IS). *Tribunos sive praepositos, qui milites nostros curant, annonas per dies singulos scribitionis indicio sibi debitas in horreis derelinquere non oportet, ut procuratores seu susceptores vel praepositi pagorum et horreorum eam comparent: hinc enim fit, ut a provincialibus non annonas, sed pecunias postulent memorati ipsi etiam speciebus remanentibus vitiatas adque corruptis. Constituimus igitur[r] derelictae annonae fisco compendium vindicari, su[b]scribendario et optione gladio feriendis, quoniam fieri non potest, ut vel provinciales iterata conlatione graventur vel militibus corruptae species dividantur detrectantibus memoratis ad diem sumere annonas suae congruas dignitati. In qua culpa si quis fuerit adprehensus, nec personae merito nec honoris fastigio defendendus est.* DAT. XIII KAL. NOV. AOUIS PAULINO ET IULIANO CONSS. *Cod. Theod.* 7.4.1.

38 *De Caes.* 33.13

39 Theodosius II *Novels* 24.4 [443]; *Justinianic Code* 1.27.2.8 [534]

40 Michael Whitby 1995: 110–16; Brennan 1998a: 199–200

41 Jones 1964: 460

42 За могућа решења ове загонетке видети Barnish et al. 2000: 195.

43 Wickham 2005: 74–5

44 Barnish et al. 2000: 196–7; Wickham 2005: 75–6

45 Bishop and Coulston 1993: 183–6

страњеност *fabricae* крајем IV и почетком V века забележена у *Notitia Dignitatum* (Исток 11.18-39, Запад 9.16-38) и потврђена у писаним изворима и натписима.⁴⁷ Сви наведени извори недвосмислено говоре да је реч о намерном планирању које је зависило од војно географских карактеристика провинција како их је реорганизовао Диоклецијан као и у односу на дијецезе које су биле тетрархијска иновација.⁴⁸

Ако погледамо податке које нам даје Нотиција Дигнитатум можемо закључити да су најчешћи артикал били штитови, који су произвођени на најмање 17 локација, а затим *arma* на најмање 10 места. Како је најбоље превести реч *arma* је спорно питање али данас преовлађује гледиште да се под тим појмом подразумева и оклоп и оружје, а не само оклоп. Оклоп и мачеви су произвођени одвојено на малом броју локација на западу, тако да само три радионице за производњу мачева тешко да су могла задовољити потребе целог царства. Постојао је, с друге стране, мањи број радионица специјализованих за предмете са специфичне намене, као што су оклопи за тешку коњицу и катапулти који су се користе у опсадним дејствима.⁴⁹

Географски распоред радионица може се објаснити утицајем бројних фактора.⁵⁰ Очигледно је да је релативна близина војних јединица које су радионице снабдевале била важна и огледа се у присуству радионица у северним и источним провинцијама где постојала највећа претња империјалној безбедности.⁵¹ Са друге стране, положај радионица морао је да задовољи потребу да су безбедне од изненадног напада непријатеља, тако да су скоро све радионице биле на већој удаљености од граница, премда на добрим комуникацијама. Једине радионице пронађене на самој граници – на Дунаву код Рацијарије, Аквинкума, Карнунта и Лауриакума – биле су специјализоване за производњу штитова, тако да њихово падање у руке непријатељу не би нанело већу штету римским снагама. Приступ релевантним сировинама, посебно гвожђу, био је још један важан фактор при избору локације.

Стварно функционисање радионица би без сумње било боље осветљено открићем археолошких остатака стварне установе, али се показало да их је тешко идентификовати на терену. Најперспективније археолошко налазиште на месту некадашње радионице пронађено је седамдесетих година прошлог века у Амијену, где су археолози пронашли радионице са металном шљаком из IV ве-

46 A. Doug Lee 2007: 90

47 James 1988: 257–61; Delmaire 1995: 87

48 James 1988: 261

49 James 1988: 261

50 James 1988: 263, 267–9.

51 Џејмс сматра египатски арсенали који се помињу у папирусу из касног трећег века (P. Beatty Papopolis 1.213–16, 314–46) морају бити привремене установе формиране током Диоклецијановог гушења побуне у Александрији. James 1988: 260

ка.⁵² Друга врста археолошких доказа је израда шлемова. Иако нису експлицитно именовани као категорија производње у Нотицији, шлемови су по свој прилици водили под реч *arma*. Они се налазе на илустрацијама које прате релевантне одреднице у Нотицији. Проучавање сачуваних шлемова показало је да је крајем III века дошло до значајне промене у њиховом дизајну, са преласком на једноставнији облик који је омогућио масовну производњу, премда на уштрб квалитета.⁵³

Оснивање радионица оружја је било значајно не само зато што је одражавало већи степен централног планирања и контроле, већ и зато што је ефективно уконуло производњу оружја и оклопа непосредно у војним јединицама чиме је смањен ризик од узурпације. Подаци у *Notitia Dignitatum* указују да су *fabricae* дошле у надлежност управника канцеларија (*magister officiorum*). Иако су неке од његових надлежности укључивали војне елементе, он је био претежно цивилни службеник чија је блиска близина цару омогућавала овом потоњем да га држи ближе себи него што је то било могуће са војним командантима. С обзиром на значај које су *fabricae* имале у војном напору царства, није изненађујуће откриће да су радници у фабрицае били класификовани као они који обављају неку врсту војне службе (милиција). Као и код војника, њихов рад је третиран као наследна обавеза, премда је вероватно имала везе са обезбеђивањем сталне понуде квалификованих радника у окружењу које је морало фаворизовати практично шегртовање.⁵⁴

---

52 Bayard and Piton 1979: 162–5

53 James 1988: 271–3, 331

54 Delmaire 1995: 85–6, 88, 90; James 1988: 275–80, 281–7, 290–94.

ЛИТЕРАТУРА

- Бокић Н., Савић М. (2017) „Римска војска у Мезији прими и Дарданији по подацима из NOTITIA DIGNITATUM-а”, *Лесковачки зборник* 57, Лесковац 2017, 63–104
- Бокић Н., Методије Марковић М. (2020) „Прилог историји епископија Γρατιανά и Μηρίων”, *Јухорске зоре* (тематски зборник), Својново - Крушевац 2020, 159–182;
- Мишић С., Бокић Н. (2011) „Капија Поморавља у историјској и војно стратегијској географији”, *Капија Поморавља* (ед. Синиша Мишић), Варварин 2011, 109–152
- Раденковић, М. (1922) *Сѣрајѣиѣја*, Београд 1922.
- Савић М., Бокић Н. (2022) „Утицај страха од спољног и унутрашњег непријатеља на дислокацију римских војних једница на тлу Дарданије”, у: *Сѣраху научном и уметничком сѣваралашѣу* (тематски зборник), Лепосавић 2022, 595–624
- Томовић М., Булатовић А., Капуран А. (2005) „Жујинце – Црквиште (Терме)”, *Археолошка истраживања* Е 75, Београд 2005, 319–353.
- Doug Lee A., *War in Late Antiquity – A Social History*, Blackwell Malden 2007
- Barnish, S. J. B., Lee, A. D., and Whitby, M. (2000) „Government and administration” у: Cameron et al. *The Cambridge Ancient History XIV: Late Antiquity: Empire and Successors, AD 425–600* (Cambridge) 2000: 164–206
- Bayard, D., and Piton, D. (1979) „Un bâtiment public du Bas-Empire à Amiens: 1973–1978 – six ans de recherches au square Jules Bocquet et au logis du Roy,” *Cahiers archeologiques de Picardie* 6: 153–68
- Bishop, M. C., and Coulston, J. C. (1993) *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome* (London)
- Brennan, P. (1998a) „The last of the Romans: Roman identity and the Roman army in the late Roman Near East” у: G. Clarke (ed.), *Identities in the Eastern Mediterranean in Antiquity* (*Mediterranean Archaeology* 11), 191–203
- Carrié, J.-M. (1977) „Le rôle économique de l’armée dans l’Egypte romaine” у: *Armées et fiscalité dans le monde antique* (Paris), 373–93
- Delmaire, R. (1995) *Les institutions du bas-empire romain, de Constantin a` Justinien* (Paris)
- Fears, R. J. (1981) „The Cult of Virtues and Roman Imperial Ideology”, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II.17.2 (1981)
- Howard-Johnston, J. (1999) „Heraclius’ Persian campaigns and the revival of the East Roman Empire, 622–630,” *War in History* 6: 1–44
- James, S. (1988) „The fabricae: state arms factories of the later Roman empire” у: J. C. Coulston (ed.), *Military Equipment and the Identity of Roman Soldiers* (Oxford), 257–331
- Jones, A. H. M. (1964) *The Later Roman Empire, 284–602: A Social, Economic and Administrative Survey* (Oxford)
- Karagiorgou, O. (2001) „LR2: a container for the military annona on the Danubian border?” у: S. Kingsley and M. Decker (eds.), *Economy and Exchange in the Eastern Mediterranean during Late Antiquity* (Oxford), 129–66

- Marcellinus, *Chronicle*, ed. T. Mommsen, MGH.AA 13 (1898); превод на енглески В. Croke (AABS, 1995)
- Mitchell, S. (1993) *Anatolia: Land, Men, and Gods in Asia Minor* (Oxford), 2 vol.
- Mitthof, F. (2001) *Annona militaris: Die Heeresversorgung im spätantike Ägypten. Ein Beitrag zur Verwaltung und Heeresgeschichte des Römischen Reiches im 3. bis 6. Jh n. Chr.* (Florence), 2 vol.
- Poulter, A. G. (1999) „The transition to late antiquity on the lower Danube: an interim report (1996–8),” *Antiquity* 79: 145–83
- Rathbone, D. (1996) „Monetisation, not price – inflation, in third – century AD Egypt?” у: C. E. King and D. G. Wigg (eds.), *Coin Finds and Coin Use in the Roman World* (Berlin), 321–39
- Rickman, G. (1971) *Roman Granaries and Store Buildings* (Cambridge)
- Rizos, E. (2013) „Centres of the late roman military supply network in the Balkans a survey of horrea”, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 60, 2013.
- Rizos, E. (2015) „Remarks on the logistics and infrastructure of the Annona Militaris in Eastern Mediterranean”, *Antiquité Tardive* 2015-jan vol. 23.
- Seeck O. (1876) *Notitia Dignitatum*, Berilini 1876
- Van Berchem, D. (1937) „L'annone militaire dans l'empire romain au IIIe siècle”, *MSNAF* 8th series, 10: 117–202
- Whitby, Michael (1995) „Recruitment in Roman armies from Justinian to Heraclius (ca. 565–615)” у: Averil Cameron 1995: 61–124
- Wickham, C. (2005) *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean 400–800* (Oxford)

NEBOJŠA D. ĐOKIĆ

Serbian Scientific centre, Belgrade

ZORAN A. ANTONIJEVIĆ

Serbian Scientific centre, Belgrade

SUMMARY

ANNONA MILITARIS AND WEAPON WORKSHOPS (FABRICAE) IN THE INTERIOR, THE PROVINCES OF MOESIA PRIMA AND DARDANIA

The paper presents the history of the development of *anona militaris* in Rome as well as the influence of the military factor on its development. The development of workshops for the manufacture of weapons and armor in the Roman army is also given. Special attention was paid to the arrangement of facilities for the accommodation of *anona militaris* in accordance with the arrangement of Roman troops in late antiquity on the territory of today's Serbia.

Keywords: *Annona militaris*, weapons workshops, *fabricae*, *Moesia prima*, *Dardania*, Rome, Roman army

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).